

הבן יקיר לי אפרים

יצחק גרינבלט

לעילוי נשמת סבי

אפרים ריינר ז"ל

לאחר השלב הראשון של האבות שבהם התמקד כל בנינו של עם ישראל, עוברת התורה אל דור הבנים, דור בו השורשים שהיו באבות מתפתחים לכל שבט ושבט, מתוך פיתוח של היסודות מתעוררים הכוחות, וכל שבט ושבט מביא לידי ביטוי בעם ישראל תכונה מיוחדת המתאימה לטבעו וביחד יבנה הפסיפס של עם ישראל כולו. שלב שלישי הוא בני השבטים, בנים אלו לא זכו כל כך ליחס, שכן היו הם חלק מתוך העם, כבר כחלק מתוך הכוחות של השבט, אך במאמר זה ברצוני להתמקד בדור שני של הבנים, דור שאולי בזכותו של יעקב זכו להתקשר אל הדור הקודם להם, מה שלא זכו שאר זה הדור כדברי יעקב¹ "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי". ברצוני להתמקד בעקב בענינו של אפרים אשר נראה שעם חשיבות הנושא לא זכינו להתעסקות ישירה בדברים.

רחל ולאה

בבנין ביתו של יעקב, אנו מוצאים נשואין עם שתי נשים, שתי אחיות אשר בנו שתיהן את בית ישראל³, הזוהר הגדיר את המקום של כל אחת מהן בבנין ישראל וכך נאמר: "רחל עלמא דאיתגליא. לאה עלמא דאיתכסיא", הבנין השורשי של עם ישראל נבנה בעיקרו על ידי בניה של לאה², ואילו ההתקשרות המעשית הבולטת היא אל רחל⁴, לאה פנימית ורחל חיצונית יותר. אמנם ישנה נקודה חשובה שראוי להזכיר, ביחס בין רחל ולאה. אמנם בזוהר נאמר שרחל היא בחיצוניות ולאה בפנימיות אך כותב הרב חרל"פ בספרו "מי מרום"⁵:

"נמצא לפי בחינה זאת קדושת לאה גבוהה מקדושת רחל, אך בחינה אחרת יש שקדושת רחל יותר גבוהה מקדושת לאה, כי באמת עצם זיווגו של יעקב ברחל היא הקדושה היותר עליונה מכל מיני קדושות שבעולם, וזה כלל כי כאשר מתגלה גלוי קדש בעולם ומהגילוי נמשכות תוצאות גדולות וקדושות, נמצא לפי דמיונו כי

1. כפי שבא לידי ביטוי בברכות של יעקב את בניו, וכך מוסבר בהרחבה בספר אורות מציון מאמר ראשון ובספר מעבור הארץ בסופו על היחס בין השבטים לבין מיקומם בנחלת הארץ.
2. בראשית מה, ה.
3. רות ד, יא.
4. חלק א, עמוד קנד.
5. שלה נולדו רוב הבנים ורוב שבטי ישראל יצאו ממנה.
6. שנאמר על רחל שהיא עקרת הבית שהיא עיקרו של הבית וכפי שהסביר המהר"ל בפרק א בנצח ישראל שהעיקר הוא שמחבר את כל הקצוות.
7. בראשית עמוד קעח.

התוצאות הן יותר גבוהות מן עצם הקדושה וזה כנגדה כמר מדלי, כי עצמיות הקדושה גבוהה מאד, ועל כן היא נעלמת מעין כל חי, וזהו סוד קדושת זיווג וחבור יעקב ורחל".

ואמנם ברחל יש את השילוב המיוחד של גדלות פנימית גדולה אשר היא לא מתגלה מעל פני השטח, ויחד עם זאת הכשרון המעשי החיצוני יותר שהוא הבולט יותר, הוא המשפיע בבית יעקב. בפועל רחל היא עקרת הבית ואף בני לאה מכירים בכך⁸ אך נקודה זו איננה מנותקת מן הפנימיות, כדבריו של הרב קוק זצ"ל שכתב "זה העולם הגלוי, היה לפי דעו גם כן הנושא של העולם הכמוס והמכוסה של העתיד הרחוק...". נקודת הפנימיות הגדולה איננה מתגלה אך היא בשורש עומדת והיא תהיה השורש של הגאולה בתפקידה של רחל ושל בניה.

אך בצד הנגלה של רחל אנו רואים שדוקא מתוך החיצוניות של רחל גם יש לה יחס אל החיצוניות שבעולם, היא זו שיכולה ללכת ולרעות את צאן אביה מפני שהיא מסוגלת להתמודד עם רועי הצאן, ואף ממנה יצא השורש של ההתמודדות של ישראל עם אומות העולם".

ולאחר מכן יוסף ממשיך את אמו במציאותו במצרים, תוך כדי התמודדות עד להיותו מושל בכל ארץ מצרים.

יוסף ואחיו

ישנן כמה נקודות של מחלוקת שאנו יכולים לראות במחלוקת יוסף ואחיו, אך נראה שלפי הראיה הקודמת של ההתמודדות בין רחל ולאה אנו יכולים להמשיך ולהבין את מחלוקת יוסף ואחיו גם כן ביחס אל המציאות באופן פרקטי.

אחד הדברים הגורמים להגדלת האיבה בין האחים לבין יוסף הוא החלום הראשון של יוסף, חלום על שיבולים ואלומות המשתחוות לאלומתו. נקודה שראוי אולי לשים אליה לב אליה היא במוזרות החלום שהרי האחים לא היו עובדי אדמה אלא רועי צאן" ומה הענין באלומות?

וכך כותב הרב סולוביצ'יק¹²:

"הוא ראה את עצמו ואת אחיו בסביבה זרה, רחוק מארץ כנען, במצב חדש ובתנאי-חיים חדשים. הוא ראה בחלומו "והנה אנחנו מאלמים אלומים" - אין אנו כבר בארץ כנען, בארץ מצרים אנחנו, ממילא אין לנו עוד אפשרות להיות רועי צאן: משולבים אנו בתוך משק חדש, עם צורות-חיים חדשות, מידות וחוקים ; אי-אפשר יהיה עוד להתפרנס ממרעה צאן. על בני-יעקב יהיה ללמוד מלאכות

8. רש"י בראשית לא, ד ועוד.

9. עין איה שבת חלק ב עמוד 45.

10. כפי שעשה במצרים וכדברי רש"י על פי חז"ל: "משנולד שטנו של עשו שנאמר 'והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש'. אש בלא להבה אינו שולט למרחוק משנולד יוסף בטח יעקב בהקב"ה ורצה לשוב".

11. שם מו, לב.

12. מתוך הדרשה הראשונה ב"חמש דרשות של הרב סולוביצ'יק".

13. שם לו, ז.

חדשות, כחקלאות, אמנות הבניה, חרושת אבן, חרושת עץ, מוצרי זהב, כסף ונחושת, שיתאימו לתנאים החדשים. יוצא, איפא, כי הוא חלם על תוכנית חדשה בה תוכל אחדות המשפחה להישמר גם במרחקים, אשר בורא העולם יפיצם שם. הוא חשב כל הזמן איך להבטיח את המשכה של מסורת אברהם בתוך כלכלה חדשה ובתוך ציביליזציה חדשה".

התכונה המעשית של יוסף¹⁴, והכשרון להתמודד עם המציאות החיצונית¹⁵, בא להתאים את האחים אל מציאות חדשה בגלות, במציאות של התמודדות עם המציאות בחוץ, הלא טבעית של העם, בחיים מול הגויים. הוא חי את הנבואה של "גר יהיה זרעך בארץ לא להם", והוא בא להתמודד עם המימוש המעשי של ישראל. אמנם האחים לא קבלו את הדברים, הם במקורם היו יסודות לעם ישראל, יסודות שעדיין לא הגיעו לידי מימוש. תכונות וכוחות שצריכים עדיין להתברר ולהתלבן, ויוסף המביא את דיבת האחים רעה אל אביהם רואה את בוסריות המידות ומנסה לתקן.

גם בסוף הדרך של יוסף עם האחים הוא רואה את הדברים בראיה תכליתית ולמרות כל הקושי הוא אומר לאחים "כי למחיה שלחני האלוקים לפניכם" לא התמודדות מול האחים, אלא ראייה מהו הרצון האלוקי ממנו, מהו התפקיד, ומה מוטל עליו ואותו לנסות לעשות באופן השלם ביותר¹⁶.

בני יוסף

ליוסף נולדים שני בנים במצרים. שני בנים הגדלים, לפחות בתחילת דרכם, במציאות שוה, אך נראה שלמרות מציאות זו הם שונים הן בדרכם והן ביעוד שלהם. יוסף המושל במצרים, מקרב אל שלטונו את בנו הגדול, את מנשה. הוא המליץ בין יוסף לבין האחים הוא יד ימינו של האב, האם נבחר הוא לכך רק מפני שהוא הבכור? או אולי ישנה סיבה עצמית שיוסף בחור את מנשה לתפקיד זה?

לעומת מנשה, אפרים הולך בדרך אחרת, הוא נשלח אל ארץ גושן, הרחק ממקום השלטון, לגדול בביתו של יעקב, לפי הדפוסים הישנים של בית אבא, בלא קשר ישיר אל השלטון אלא כאחד הבנים, הממשיכים את המסורת.

כאשר יוסף מביא את הבנים אל יעקב לברכם, מתאים הדבר שהוא ישאף שמנשה יקבל את עיקר הברכה, וכאשר האב משנה את הסדר בא יוסף ומנסה להעמיד את אביו על הטעות.

אמנם כאן מתברר שיעקב יודע את הדברים, מכיר הוא את ראיתו של יוסף אך יחד עם זאת רואה הוא דבר נוסף שבנו אולי לא רואה, ראיתו היא לא ראייה עכשווית גרידא, אלא ראייה עתידנית¹⁷ "ידעתי בני ידעתי... יגדל ממנו"¹⁸ הוא מכיר שעם מעלתו של מנשה, אחיו הקטן יגדל ממנו.

14. כפי שמצינו באמו בגילוי חיצוני אך בפנימיות גדולה נסתרת כך גם ביוסף אנו מוצאים שאת גדלותו הפנימית אין האחים משיגים, ואמנם ישנם מגדולי ישראל כדוגמת האלשיך על התורה בפרשת וישב שלמדו שהמחלוקת בין יוסף לאחיו נבעה מכך שהאחים לא הגיעו לגלותו של יוסף ולכך לא הבינוהו.

15. בקבלה ובחסידות מוצאים אנו את יוסף כיסוד וכנקודה המקשרת בין המידות לבין המלכות, בין היסודות לבין הגילוי שלהם בעולם, כך גם יוסף כמשיח בן יוסף מוביל את המעשיות, את התכונות הנסתרות לידי מעשה.

16. את האחים הוא מרחיק מהשלטון, בבחירה של ארץ גושן למגוריהם, ובכל הנסיגות להרחיק אותם כמה שיותר משלטון מצרים. כמו כן בתשטוש מעמדם במצרים על מנת שלא תהיה להם בוש.

אולי אפשר לומר שאף יוסף לא לחינם בחר רק במגשה להיות יחד עמו במצרים, ולא לחינם הוא בחר באפרים להיות יחד עם אביו יעקב. יוסף מכיר את התכונות של הבנים שלו, הוא מכיר שמגשה מתאים יותר אל השלטון, ולכן הוא רוצה ללמד אותו את דרכי המלוכה, להרגיל אותו להיות מלך, גינוני מלכות¹⁷. הוא הבכור המתאים לאביו, אך אפרים הוא הבן הפשוט, לא מלך צפוי ממנו אלא בנין של עם ישראל בצורה הטבעית ביותר, דוקא מתוך תכונתו של האב, התכונה המעשית, לא רק המלך צריך להיות מעשי אלא העם עצמו צריך לממש את האידילים שלו באופן המעשי ביותר בחיים. מפני כך יוסף שולח אותו ללמוד תורה בבית יעקב, אמנם אף יוסף יודע תורה אך התורה של יוסף היא תורת מלכות, ואילו תורת יעקב היא תורה של בנין עם ישראל, וזה המתאים אל אפרים. הוא ממשיך את יוסף אך בדרך שלו, בתכונות שלו, בהכרה ביעוד ובמימוש שלו בחיים היום יומיים, באופן המעשי ביותר.

להופעה זו צריך הכשרה מעשית, לימוד של בנין כללי של כל השבט, של התאמה אל היעוד, בכך מתאימה היא תורתו של יעקב, לחנך את אפרים שהכוחות האלו יבואו ויפנמו באופן הנכון בעם ובשבט ובכך יבנו את היסודות להשפעה שלהם בעם כולו.

אמנם יוסף חושב שאביו טועה, חושב הוא שמגשה הוא הגדול והוא העיקרי, לו אמורה להיות עיקר הברכה. אך בכך לא צודק יוסף. התכונה המעשית שלו, עיקר השפעתה תהיה לא במלך אלא בעם עצמו, הוא שיגדל והוא שישפיע ויבנה בצורה הנכונה, כאחד מן הכוחות שבעם, כח מאחד ומוציא לפועל.

יהושע בן אפרים

משה מוביל את העם במדבר. כל העם רואים את מנהיגותו של משה, את עליונותו, מכירים את משה כאיש האלוקים, אשר עולה להר ומביא את התורה, קורע את הים ומרומם את העם למצבים לא טבעיים. הנהגה עליונה מאד מובילה את העם כל אותן השנים. אך למשה עצמו ישנו תלמיד, מסדר הספסלים, תלמיד נסתר במעלתו, עד כדי כך שאף משה איננו מכיר במעלת תלמידו¹⁸. אמנם הוא מוביל את המאבק נגד עמלק אך את הנקודה הבולטת גם במאבק זה עושה משה עצמו בידיים המכריעות את עצם המלחמה¹⁹.

17. אמנם אנו מוצאים התאמה בין יעקב לבין יוסף, אך דוקא מתוך התכונה המעשית של יוסף יעקב מרומם מכך והוא לא משועבד לחיצוניות, הוא רואה ראייה עתידנית כפי שהוא רואה ראייה מעשית, אמנם הבנים אינם מוגלים לראות ראייה עתידנית כאביהם ואמירה של מה יעשה באחרית הימים לא מתממשת.

18. בראשית מח, יט.

19. כפי שמצאנו ביוסף בבית האסורים ובשרי מלך מצרים שהרגילו אותו על פי המדרש לגינוני מלכות, והן בהמשך במשה שגדל בבית מלך מצרים.

20. בולט הדבר בשלב בו נצרך משה למנות ממשין, שיכניס את העם אל הארץ, באי ההתאמה בין מחשבתו של משה למחשבת ה'.

21. כמשמעות מדברי המשנה בידי של משה אם עושות מלחמה או כוונת העם על ידי ראיית הידים.

יהושע איננו משה²², אך הוא גם לא מנסה להיות כרבו, הוא תלמיד הממשיך בדרכו את רבו, בדרכו לפי תכונותיו, לפי הצורך והדור.

חז"ל באים להבליט את ההבדל בין משה לבין יהושע בדברי זקני העם, אלו שהכירו את הנהגתו של משה וכעת רואים את הנהגתו של יהושע. אומרים הם "פני משה כפני חמה ופני יהושע כלבנה" מעין אי רצון מהירידה שהיתה בין המנהיגים שהיו בשני הדורות²³.

אך אולי בתוך ביטוי זה של הזקנים מונח עוד דבר, דבר שמהווה יסוד אמיתי להבנת מקומו של יהושע וממילא גם בבחירת הדרך שלו להוביל את העם.

הלבנה אין אורה עצמי, מקבלת היא את האור משמש, ואמנם אין אורה כאור השמש אשר גורמת ליום ממש ולאור גדול, אך יש בה יתרון שהיא נותנת מקום לכוכבים להאיר גם כן.

כאשר מקור האור הוא גדול אין מקום לאורות אחרים להתבלט, אך כאשר האור קטן יותר יכולים הכוחות האחרים להאיר ולהשתתף גם כן²⁴. אורו של משה הוא אור ה', הוא איש אלוקים, ומול דברי אלוקים של משה אין לאדם אחר מקום להאיר. יהושע התלמיד מקבל את האור ממורו, ממשה, אך הוא ממשיך בדרך שלו להאיר. אורו בא לידי מימוש על ידי שיתופו עם אורות אחרים, עם כוחות אחרים באומה²⁵.

מיד בתחילת דרכו הוא קורא לשבטים להשתתף עמו בדרך, אמנם הם מסתפקים בהתאמתו לתפקיד דוקא מתוך כך שלא הכירו דרך הנהגה מעין זו, רגילים היו להנהגה של משה שקובעת דברים, לא מתוך בקשה אלא מתוך קביעה.

נראה שלא בכדי יהושע הולך בדרך זו. יהושע הוא השופט משבט אפרים. הוא השופט מתוך המעשיות של יוסף²⁶ אך יחד עם זאת הוא לא איש אחד המנהיג אלא איש המוביל את כל השבט, את התכונה השבטית לידי מעשה. הוא עושה את תפקידו מתוך הטבעיות של השבט, שהוא חלק ממנו. ודרכו היא דרך הכלל, לא של מנהיג המרום מהעם אלא מנהיג היודע להופיע את הכוחות שבעם באופן המלא ביותר.

22. בכל השלבים בולט הדבר, הן בנבואה כפי שכותב הרמב"ם בהבדל בין נבואת משה לנבואת שאר הנביאים, הן ביחס אל המלאך שילך לפניו בסיורם משה ובהכנעת יהושע לפני המלאך, והן ביחס של העם אל יהושע כמופיע בתחילת ספר יהושע.

23. בדומה לתגובה של זקני העם שזכרו את בית המקדש הראשון בראותם את הבנין השני, כך גם זקני העם בראותם את המנהיג הקודם ובהשוואה אל המנהיג החדש, אין בכוחם של הזקנים להתאים את עצמם אל המציאות החדשה, להתבונן באמת מה התקדם ונוצר, הכל נמדד בעניהם לפי הראיה הישנה של העבר.

24. רעיון זה כתב הרב רמר זצ"ל בספרו "מעבור הארץ" על דברי חז"ל הנ"ל.

25. אמנם גם משה יודע זאת אך הוא חושב שכמה דברים יהיו לדור ובכך נדחה באמירה אליו שדבר אחד לדור, אמנם כמה אורות יהיו אך אור אחד יהיה מרכזי, אור שיתן מקום ויכוון את כל האורות להופיע באופן השלם ביותר.

26. ולכך הוא גם מנחיל את העם, מביא את דברי רבו אל המעשה. כפי שמצאנו בדורות אחרים תלמידים שהביאו את תורתו של רבם לידי הפנמה בציבור; כגון הרצי"ה קוק זצ"ל בתורתו של אביו ור' נתן בתורת ר' נתן מברסלב וכו'.

ואמנם נאמר בגמרא²⁷ "אמר רב אדא ברבי חנינא: אלמלא (לא) חטאו ישראל - לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה וספר יהושע בלבד, שערכה של ארץ ישראל הוא".

נראה שיכולים אנו להמשיך מתוך הדברים ולומר שלא רק ספר יהושע הוא ענינה של ארץ ישראל אלא גם יהושע עצמו הוא המהיג של ארץ ישראל. יהושע המנחיל את העם לא בכדי הוא המביא את כל התורה של רבו לידי התגלותה במעלת ארץ ישראל, יש בו גם מעלה מיוחדת שהיא מתאימה לארץ. בארץ ישראל ישנה את האפשרות לגילוי כל הכוחות הטבעיים של ישראל²⁸ וכל אחד ואחד מישראל צריך להוציא את תכונותיו המיוחדות אל הפועל, והתפקיד של המנהיג הוא להוביל את כל הכוחות אל האחדות ואל השלמות, וכך יהושע בא ומוביל את כיבוש הארץ באיחוד כל הכוחות שבעם.

אמנם פחות זוהר הוא יהושע מרבו, אך הוא זה שמסוגל להתמודד עם עמלק. עמלק הבא להאבק עם הנרפים בעם, "הנחשלים אחריו", אין לו אפשרות להתמודד עם גדולי העם. הוא מנסה לונב בפשוטים שבעם, ואותם דוקא יהושע הוא זה שמסוגל לרומם, מתוך שהוא מאיר יחד עמהם הם מתרוממים.

בני אפרים והשופטים

בספר שופטים אנו מוצאים שתי התמודדויות של השופט עם בני אפרים, אשר לא הסכימו למעשה מסויים של השופט. הראשון הוא גדעון²⁹. בני אפרים באים בתלונה על כך שגדעון לא קרא להם בתחילת המלחמה וגדעון מצליח בחכמתו להסיר את תלונתם באמרו להם³⁰ "מה עשיתי עתה ככם הלא טוב עללות אפרים מבציר אביעזר בידכם נתן אלהים את שרי מדין את ערב ואת זאב ומה יכלתו עשות ככם...". ישנו מי שרצה לפרש שתלונות בני אפרים היתה לא במקום ונבעה היא מתוך יוהרתם³¹ "שיהירים היו ועינם צרה בהצלחת אחרים" ולפי זה תגובתו של גדעון היתה לא אמיתית אלא רק על מנת שלא לעורר מחלוקת ומלחמה, אך מהפסוקים לא משמע כך שכן עם אנשים סוכות ופנואל גדעון מעניש במלא חומר הדין. ונראה יותר שאנשי אפרים באו בטענה דוקא מפני הרצון שלהם להיות שותפים בפועל במאבק. רצונם של בני אפרים שנבע מתוך לאומיות טבעית וקישור אל עם ישראל לא הסכימו שדוקא הם אלו לא יזכו להיות שותפים מלאים במלחמה של שחרור ישראל³².

גדעון שמכיר את הנטיה החיובית של בני אפרים יודע גם לומר להם תשובה על הדברים, לומר להם שעיקר הנצחון הוא בזכותם. אמנם התשועה היתה בתחילה בלעדיהם אך הם העיקר, אין לו שאיפה להרגשת בעלות על הנצחון והוא מסוגל לומר להם שהנצחון בעצם שלהם ושהם העיקר.

27. נדרים כב, ב.

28. להתמסר לרוחו אפשר רק בארץ ישראל, כפי שמבאר הרב באורות ארץ ישראל אות ד.

29. שופטים ה, א-ג.

30. שם.

31. דעת מקרא שופטים ה, א.

32. כפי שפרש הרב רמר זצ"ל בספרו "איש לשבטו", עמודים 104-103.

בדברי גדעון עצמו מתברר שלא השליט הוא העיקר אלא העם עצמו, שהוא עיקר הבנין, אמנם המנהיג יכול להוביל את הדבר אך את עצם הנצחון יכול רק העם עצמו לעשות.

אמנם בפעם השניה שבאו בני אפרים אל השופט בתלונה הגיע הדבר לשפיכות דמים נוראה. בניגוד לגדעון יפתח השומע את תלונת בני אפרים³³ הבאה הפעם באופן חריף לאין ערוך שהפעם בני אפרים לא השתתפו כלל במלחמה. כעת יפתח נוקם בהם ומכלה בהם ארבעים ושנים אלף איש.

מתוך ההתבוננות בפדק בולטים כמה דברים אשר חז"ל עמדו עליהם ואולי מתוכם אפשר להבין את היחס אל פרשיה זו: א. הסמיכות לסופה הטרגי של ביתו של יפתח, ב. המבחן שעושה יפתח לברר מי שייך לבני אפרים באמירה 'סיבלת' במקום 'שבולת'.

לאחר הנדר של יפתח ויציאת ביתו ראשונה מביתו מספר הנביא על פרשיה זו ומגלה הדבר על קשר בין סמוי בין הפרשיות. ושתי התיחסויות אנו מוצאים בחז"ל לקשר זה. במקום אחד אומרים חז"ל:

"...יפתח הגלעדי נדר דבר שלא כהוגן להעלות את בתו על גבי מזבח, נתקבצו עליו אנשי אפרים לעשות עימו מריבה גדולה, היה לו לפינחס שיאמר להן, להתיר לו נדרו לא באתם אליו, לעשות מריבה באתם אליו, לא מיחה בבני אפרים, ולא התיר לו את נדרו ליפתח, מי שיושב על כסא שופט צדק יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים אמר, מאחר ששם זה נפשו בכפו ובא והציל את ישראל מיד מואב ומיד בני עמון באו לעשות עימו מריבה גדולה, לפיכך נתקבצו למלחמה ויצא והרג בהן ארבעים ושנים אלף, שנאמר ויאמר לו אמר נא שבולת ויאמר סבולת (שופטים י"ב ו'), זה לשון עבודה זרה, כאדם שאומר לחבירו שאבול, והוא לא יכול לדבר כן ויאחזוהו וישחטוהו אל מעברות הירדן..."

נראה שכמה דברים אנו יכולים לראות על פי המדרש. 1. בני אפרים הם האשמים במלחמת האחים הזו, ומותם הוא עונש על מעשיהם, 2. בני אפרים היו עובדי עבודה זרה (באותו הזמן). שתי נקודות אלו אולי מתקשרות יחד להבנה אחת באותו המצב. אפרים הוא בתכונה של טבעיות ישראלית, לאומיות ישראל באופן הטבעי ביותר, אך הכח הטבעי עלול לאבד את מקומו ואת החיובי שלו כאשר הוא מאבד את היעוד שלו ונגרר אחר קלקולים. במצב זה הכח השולט בו הוא קנאות עצמית אשר בחובה לגרור אחריה חורבן.

במצב הנפילה של שבט אפרים, לא רק שלא באו בכל השנים לפני כן לעזרת אחיהם³⁵ אלא שכאשר היה בכוחם לעזור למנהיג המסובך בעצמו, אין הם עושים כן אלא באים בהתקפה קשה נגדו. במצב זה אין תקנה לשבט אלא ענישה גדולה של עשרות אלפים מבני השבט. הברור מי הוא השייך לשבט לפי המדרש הוא מי שקשור לעבודה זרה באופן שהקלקול חדר כל כך לעצמותו שהוא

33. שופטים יב.

34. תנא דבי אליהו רבה יב.

35. כפי שהרזיב על כך הרב אריאל בספרו "עוון ואמונה" על יהושע שופטים בפרשיה זו.

לא מסוגל לומר את מילת הקשורה למלכות בצורה מתוקנת³⁶. במצב זה הקלקולים מורדים את שאיפת השלטון אל הדיוטה התחתונה של תאוה חסרת רסן ומחשבה.

במקום אחר אומרים חז"ל על פרשיה זו:

"כיון שבקש לקרבה היתה בוכה לפניו אמרה לו בתו אבי יצאתי לקראתך בשמחה ואתה שוחט אותי שמא כתב הקב"ה בתורה שיהו ישראל מקריבין לפני הקב"ה נפשות אדם, אין כתיב בתורה אדם כי יקריב מכם קרבן לה' מן הבהמה (ויקרא א) מן הבהמה ולא מן בני אדם, אמר לה בתי נדרתי והיה היוצא אשר יצא והעליתיהו עולה, שמא כל הנודר יכול הוא שלא לשלם נדרו... כיון שראתה שלא שמע לה אמרה לו הניחני וארד אצל ב"ד שמא ימצאו פתח לנדרך... הלכה אצלם ולא מצאו פתח ליפתח ולהתיר לו את נדרו בעון אותן ששחט משבט אפרים, ועליו הוא אומר (משלי כח) גבר רש ועושק דלים מטר סוחף ואין להם, גבר רש ועושק דלים זה יפתח שהיה רש בתורה כגרופו של שקמה שהיה עושק את הדלים..."

במדרש זה הביקורת הינה על יפתח ולא על בני אפרים. העונש על ביתו של יפתח הוא בגלל יחסו אל בני אפרים. וצריך להבין הרי הם עצמם באו בטענות קשות אליו והוא למרות הנסיונות שלו שלא לריב עמהם איימו עליו להרוס את ביתו וכי מה צופה ממנו לעשות?

בולט במדרש העובדה שיפתח היה עם הארץ. האם משמעות הדבר היא רק שלא היה גדול בתורה? נראה שנקודה חשובה יש כאן שהיא אולי משלימה את המדרש שהבאנו קודם לכן.

אמנם המצב בעם ישראל היה ירוד. שבט אפרים היו עובדי עבודה זרה, אך יחד עם זאת המנהיג צריך לדעת כיצד להתמודד עמהם. להבין את מדרגתם ולנסות להעלות אותם מדרגה זו. יפתח שהיה עם הארץ לא ידע לזהות את הכוחות הטמונים בשבט אפרים, ולכך כאשר שמע את דבריהם יצא להלחם נגדם במלא הכחות.

אפשר להבין שבמעלתו של אפרים היא בסיסית, טבעית, מעלה גדולה יש בה, אך בגילוי המעשי ישנם בעמים קשיים, פעמים שהמעלה הדתית, המצותית ירודה ואז הכוחות האלו באים באופן לא מתוקן, ומביאים עמהם חורבן. אמנם לכך אולי מיוחד היה אפרים ללמוד התורה אצל יעקב, שלימוד זה הכין אותו אל הגילוי בחיים המעשיים באופן הנכון.

ירבעם בן נבט

מלכות ישראל נחלקת. על פי דבר ה' ניתנים רוב השבטים לשלטון של מלך שאיננו משבט יהודה אשר לו היתה מיוחדת המלכות באופן הטבעי³⁷ לירבעם בן נבט.

ירבעם קודם מנויו למלך הינו אדם צדיק³⁸, אך כאשר הוא ועלה לשלטון הוא מקלקל את דרכו, גורם לנזקים גדולים בעם ישראל בעשית העגלים וכו'. ואמנם עשית העגלים בפשטי הפסוקים

36. רמז יש כאן לשיבולים בסימנו של שבט יהודה ובשיבולים שהביא בועז לרות ואולי אף לשיבולים של חלמו של יוסף.

37. כפי שנאמר לו בתורה "גור אריה יהודה" ותכונתו המלכות "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו..." וברמב"ם בהלכות מלכים שכל השליטים אמורים להיות משבט יהודה.

נראים שהיתה מטרתם לעבודה זרה אך חז"ל מפרשים את ענין העגלים כנסיון לשמור על המלכות שלא ימשכו העם אחרי רחבעם.³⁸ אך שם בירושלמי ישנה גם נקודה פחות ידועה של תיאור המעשה שהיה הנותנת אור שונה מעט על הדברים, וכך נאמר בירושלמי³⁹:

"יום שמלך ירבעם על ישראל אתון כל ישר' לגביה בפתי רמשא אמרו ליה קום עבוד ע"ז אמר לון אפתי רמשא הו' אשתי ולא אשתי כל עמא שתו אלא אם אתון בען אזלון ואתון בצפרא... בוקר הוא בוער כאש להבה בצפרא אתון לגביה אמר לון כדון אנא ידע דאתון בען אלא דאנא דחיל מסנהדרין דידכון דלא יקטלונני אמרו ליה אנן קטלין לון...".

מדברי הירושלמי נראה שהסיבה שירבעם עבד עבודה זרה היתה לא מרצונו אלא מאי כח לעמוד מול העם. וכיצד זה המלך שנבחר על ידי ה' לא היה מסוגל לעמוד מול העם ולרומם אותו לעבוד את ה'?

נראה שנקודה זו אנו יכולים להבין על פי הדברים שהבאנו קודם לכן. מיוחדותו של אפרים היתה בעילוי הציבור. המלוכה במקורה מתאימה לשבט יהודה, ואפרים אמור להתקשר אל המלוכה ולבנות אותה, ליצור על ידי הדרכתה והכוונתה את בנינו של עם ישראל. אך כאשר יהודה חטאו, כאשר ההנהגה לא היתה יכולה להמשיך דרך יהודה, נבחר דוקא שבא אפרים למלוכה, בנו של יוסף, אשר היתה בו בחינה של מלכות, אך דרכו של אפרים היא דרך העם, דרך בנין הציבור.

ירבעם, עם כל מעלתו, היה משבט אפרים ותכונת השבט היתה בו. לכך ההנהגה שלו יכולה היתה להיות רק על ידי העם שעומד מאחוריו. כאשר העם לא עמד מאחוריו, כאשר העם היה שטוף עבודה זרה, לא רק שלא היה בו להחזיק את המלך באופן המתוקן, אלא יתר מכך הם משכו אחריהם את המלך.

ואמנם לא רק בעם היה את הקלקול אלא גם בירבעם עצמו שלא היה בו כח להוביל, ממילא לא הצליח לרומם את הלשטון אל דרגתו הגבוהה של האידיאליות, ונמשך אחרי הנטיה היצרית של תאות השלטון, ובנה את העגלים לשמור על העם שלא יתקשר למקדש ויחזור לרחבעם⁴⁰. ממילא שלב זה כבר איננו רחוק מלהפוך את העבודה הזרה ליסוד המלכות.

הגמרא מספרת על קריאה של הקב"ה לירבעם להתאחד עם דוד וללכת ביחד בגן עדן⁴¹ וירבעם איננו מוכן. וכך כותב הראי"ה קוק זצ"ל על כך⁴²:

38. כפי שמשמע מן הפסוקים במלכים כא. וכן מכך ששלמה בחר בו להיות מופקד על סבל בית יוסף, וכך גם לפי חז"ל בביקורת שביקר את שלמה על אי ההקרבה בבית המקדש.

39. ע"פ הירושלמי עבודה זרה פרק א, הלכה א.

40. שם לט.

41. בספר הכוזרי (ד, יג) מפרש שסיעת ירבעם ועבדי פסל מיכה לא כוונן בעבודתם כי אם לאלוקי ישראל, ובכל זאת עברו בזה עבירה שחיבים עליה מיתה.

42. סנהדרין קב, א.

43. מאמרי הראי"ה א, "המספד בירושלים", עמוד 96.

"...וא"ל חזור בך ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן עדן, יחדיו תשכללו את האומה הישראלית להביאה לתכליתה להיות לעם לדי' אלהי ישראל להיות ג"כ ראויה להיות לאור גויים, שהצדדים השווים לכל האדם אשר ע"פ האדמה ג"כ ראויים להכנס בבנין, אמנם על שאלת "מי בראש", מוכרחת התשובה לבא "בן ישי בראש", כי מבלעדי הכרת השליטה העליונה של הצד הרוחני, "כי חלק ד' עמו, יעקב חבל נחלתו", אז אפסה כל תעודה לישראל, חלילה, והנם המעט מכל העמים, וראויים יותר מכולם להרס וכליון, חלילה, אבל שרירות הלב גרמה שאמר "א"ה לא בעינא", ומוזה נמשכה השלשלת של צרותיהן של ישראל ופיזורם, ותכלית מרוק הגלות עד עת קץ".

עונה גדולה זקוקה אפרים ובכללו עם ישראל על מנת למלא את מקומו עם כל היתרונות שלו ובכך לתרום את חלקו לעם ישראל.

לעומת חסרונותיו של ירבעם, גדלותו המידותית והתורנית של יהושע גרמה לו שהוא יתעלה מתוך הסגולות של שבטו לשימוש נכון בהן לבנין של עם ישראל.

הבן יקיר לי אפרים והגאולה

במשך הדורות עם ישראל כולו נקרא על שם אפרים⁴⁴ שהיה את היסוד למלכות עשרת השבטים. השופטים עצמם הרבו בביקורת על חטאי ישראל עד גלותם של עשרת השבטים.

אך אחר כל הפגמים נאמר בירמיהו⁴⁵ "הבן-יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כי-מדי דברי בו זכר אוזכרו עוד על-כן המו מעי לו רחם ארחמנו נאם-ה".

אמנם היו מפרשני הפשט בפסוקים שלמדו את הפסוק הזה כתמיהה⁴⁶ אך נראה יותר על פי המדרש מתוך הקשרי הפסוקים שלימוד זה הבא בעקבות תפילתה של רחל⁴⁷ ולפני הציבי לך ציונים המהוה את הביטחון של הגאולה מעלה אותנו מהדרגה המעשית של המצות אשר היו דורות שהיו פגמים רבים במעשי עם ישראל, אל רובד עמוק יותר של סגולת ישראל⁴⁸ כבנים של ה' אשר אף החטאים החמורים ביותר אין בכוחם להסיר את זה הקשר ואת היעוד⁴⁹.

לכך למרות כל הפגמים נשאר הבן יקיר והאב אוהב את בנו באשר הוא שם. וכך הביא בילקוט מעם לועז⁵⁰ "ועוד, הבן יקיר לי אפרים, כשם שהאב מחבק את הבן אעפ"י שהוא מלוכלך, כך ישראל אעפ"י שנתלכלכו בחטא, הקב"ה מחבב אותנו".

44. כפי שמובא בפסוקים רבים בנביא עיין בקונקורדנציה אבן שושן ערך אפרים מס' 56-53, 94-68. וכך מוגדר במדרש בראשית רבה לא.

45. ירמיה לא, יט.

46. לדוגמא עיין באריכות בפירוש מהר"י קרא שם.

47. המובאת קודם לכן בפסוק יד ותגובת ה' בפסוק טו ולאחר מן הציבי לך ציונים פסוק כ.

48. כמובא בהרחבה באגרות הראי"ה, אגרת תקנה.

49. כמודגש במחלוקת בין רבי מאיר ורבי יהודה, ובהכרעה שבין כך ובין כך קרואים בנים.

50. על ירמיה עמוד שו.

זוה מיסודות הגאולה שהיא איננה תלויה בתשובה אלא היא מאהבת ה' את בניו שגואלים. בן יקיר שהאב אוהבו בכל ליבו, קשר שאיננו תלוי בבחירה החופשית אלא מבוסס על "בני בכורי ישראל" אמנם בודאי שאין להפקיר את העולם המעשי אך לא בו מסתכם היחס בין ה' לבין ישראל". סגולת ישראל היא עמוקה יותר ויסודית יותר, אמנם לא תוכל להתגלות כאשר רובד הבחירה תעכב את גילוי⁵² וכאן תפקידו של יוסף להופיע את היסוד לגילוי הנקודה הסגולה.

מכין הוא יוסף את הדרך למשיח בן דוד, מתוך הסגולה הפנימית הבאה לידי ביטוי ברחל באופן הכמוס ובבניה, אל הגילוי של הגאולה השלמה שאז תתגלה היקרות של עם ישראל.

כנביא נאמר על איחוד בין משיח בן יוסף לבין משיח בן דוד⁵³ בדרך לגאולה. אמנם לא פשוטה היא האחדות, צריכה היא הכשרה לך, עמל רב של אנשי הביניים⁵⁴ ותפילה⁵⁵ לאיחוד כל הכוחות ולתשובה בעם ישראל ולגאולה אך הבן יקיר ממלא בבטחון שעם ישראל יגאל.

סיכום

ניסינו להתבונן מעט בענינו של אפרים, תכונותיו וענינו בעם ישראל. בררנו שאותה התכונה המעשית של יוסף באה לידי ביטוי באפרים בטבעיות של העם, טבעיות זו אשר בשלבים מסויימים מתוך ירידה רוחנית גרמה לגלות, אך הובטח שהבן היקיר יחזור.

האיחוד שלא התאים עדיין בזמני העבר בוא יבוא, ואנו תפילה שנגיע לגאולה שלמה באיחוד משיח בן יוסף למשיח בן דוד.

51. אמנם מצאנו דיון האם עשרת השבטים עתידים לחזור, וידועה דעתו של רבי עקיבא שעשרת השבטים לא עתידים לחזור אך עיי' באריכות בספר של הרב אביחיל שליט"א ואכמ"ל.
52. אגרות הראיה אגרת תקנה.
53. כמובא ביחזקאל לז, יט-כו.
54. עיין על כך במאמרו של הרב ויצן "משיח בן יוסף ואנשי האמנה בירושלים", חוברת מאבני המקום יג עמוד 193.
55. כדברי הגר"א ב"קול התור", שיש להתפלל שמשח בן יוסף לא ימות אלא יתאחד עם משיח בן דוד.